

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Mindig ígéret **Bibó István területközigazgatás-politikai javaslatai**

Still promising *István Bibó on territorial units of local public* *administration*

HORVÁTH M. TAMÁS

Híres környezetvédelmi dokumentumfilmje elején Al Gore Nobel-békedíjas aktivista, aki Bill Clinton idejében két cikluson át alelnök volt az USA-ban, a következőképpen mutatkozott be: „Al Gore vagyok. Valaha az Egyesült Államok következő elnöke voltam.” Valóban, a demokraták Clinton után még két ciklust vártak tőle az ezredfordulón. Minden elismerést megérdemelt volna, de hajszállal maradt le az ifjabb Bush mögött, hogy aztán végképp szakítson az elnöki ambíciókkal. Tényleg mindig és joggal tartották ígéretnek – csak-hogy meg is maradt annak.

Valami hasonló mondható a Bibó István (1911–1979) képviselte közigazgatás-politikai javaslatokról a helyi-területi szintek kialakítása és szervezése összefüggésében. Szakmai körökben legalábbis mindig respektusa volt nézeteinek. Ha nem is éppen támogatás, de előbb-utóbb nem hivatalos elfogadás övezte koncepcióit, mégis ilyen vagy olyan okból sohasem álltak mellé számottevő reformpolitikai erők. Oly sok félresikerült átalakítási próbálkozáson túl, ez persze akár érdem is lehetne. Most, születésének centenáriumán érdemes felidézni ennek a makacs el nem fogadottságnak az esetleges szakmai (tehát nem hatalompolitikai!) összefüggéseit.

A helyi-területi igazgatás követendő rendező elveként Bibó közismerten Erdei Ferenc városmegye-konceptióját vette alapul. Míg Erdei inkább vidék-szociográfiai munkával, ő inkább a településhálózati és területszervezési oldalról dolgozta ki, gondolta tovább a javaslatot. Elképzelésük szakított a hagyományokkal, és épített a (mező-)város és az agrárgazdasági egységként működő tanya szervesült közvetlen gazdasági viszonyaira. A termelési kapcsolatrendszer alföldi viszonyait amolyan „ideáltípusnak” tételezve, kivetítette azt a város és a környező térség viszonylataira

az egész ország tekintetében. Eszerint a gazdasági egység egyben a magán- és közszolgáltatások szervezési kerete, aminek az igazgatásszervezésre is hatással kell lennie a javaslatok szerint. Az elképzelésben a szervesült kapcsolat a közösségi döntéshozatal legmegbízhatóbb talapzataként szolgálhat.

Mindez szöges ellentétben állt a vármegyei közigazgatásnak az 1940-es évekre már többszörösen leromlott rossz hagyományaival. Bibóék azon az alapon értelmezték volna újra a területi hivatali kereteket, hogy azok kövesék, ne előzzék a termelési és lakóhelyi kötődések „természetes” kapcsolatait. Ez gyökeresen új paradigma felállítását tételizte, érintve a hagyományos járás és megye létét. A nagy váltásra egyébként kellő okot adhattak a második világháborút követő lényeges átalakulások. Mindazonáltal a koncepciónak korszakokon átnyúlóan „több élete” lett. Érdekes, hogy részletes kidolgozására csak a hetvenes években került sor. Igaz, akkor szakértői anyagok és nem elfogadott szakpolitikai program esélyeivel rendelkezve.

A következőkben a különböző korszakokban (alább az a–f. pontok szerint haladva) újra és újra fölbukkanó város és vidéke/környéke koncepció területi közigazgatás-szervezési kapcsolataira irányuló elképzelések sorsát tekintem át. Oly módon, hogy megpróbálom vázolni a legkidolgozottabb állapothoz mért előzményeket és utóhatásokat, elsősorban a javaslatok szakmai-rationális környezete szempontjából¹. Így a hetvenes évek kifejtéséhez képest előéletéről, konkrét javaslatról és utóéletéről lesz szó.

Előéletek

a) A város és vidéke szerves kapcsolatának társadalmi összefüggésekbe és lehetséges fejlődési perspektívába ágyazása Magyarországon Erdei Ferenc: *A magyar város* című munkájához kötődik (Erdi 1939). A szerző szociografikus eszközökkel mutatott rá az alföldi tanyás város gazdasági és szolgáltatási kapcsolataira. Ezt kimondva-kimondatlanul modellértékűnek tekintette, legalábbis a jövőbeli magyarországi viszonyok tekintetében. Kiindulásképpen területi igazgatásszervezési következtetést nem kapcsolt ehhez, mivel a munka alapvetően átfogó társadalmi és a parasztságra vonatkozó társadalompolitikai kérdésekre irányult.

b) Az 1946. évi, immár Bibó közreműködésével készült, a Nemzeti Parasztpárt által jegyzett közigazgatási reformjavaslat (*A magyar közigazgatás reformja*, 1946) ültette át a területszervezés körébe a városmegye koncepcióját². Eszerint a hagyományos politikai területi szint, a vármegye helyébe a gazdasági értelemben kezelhető, homogénebb és kisebb középszintű önkormányzati egységeket kell létrehozni, amelyek egyben a társadalmi fejlődés motorjai lehetnek. A javaslat az akkor versengő koncepciók között messze a leginkább volt szak-rationális, és mellette politikai értelemben is haladó módon öngazgatás-párti. Azonban a népi

demokratikus korszak egyre élesebben versengő, majd utóbb már egyenlőtlen élethalálharcot vívó pártjai között természetesen nem ez, hanem a hatalom-politikai szempont volt meghatározó (Gyarmati 1979). A kommunisták, a régi rendszerrel szembeni kéréseiket kritikájuk dacára, a kialakult megyehatárokat alkalmasnak találták a területi hegemonia megszerzésére és tartósítására a tanácsrendszer megalapítása révén (Beér 1962). Ez végül 1950-re valósult meg, végképp felszámolva minden más törekvés mozgásterét. Egy megalapozott koncepció vajmi keveset nyomott a mérleg ellenkező serpenyőjében.

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy – eltekintve a hatalmi viszonyoktól, és önmagában nézve – Erdei munkájának társadalom-földrajzi, majd onnan területi igazgatásszervezési kiterjesztése, extrapolációja azért nem volt magától értetődő. Az azonos nagyságrendben kalibrálható térségi gazdasági egységek léte, valamint egymástól való megkülönböztethetősége, még inkább átfedésmentessége, illetve ezen állapotokba eljuttathatósága nemzetközi összevetésben aligha állta volna meg a helyét. Ugyancsak vitatható volt az alföldi településszerkezet szabályosságainak az ország egészére való kivetítése is. A koncepció mélyebb megalapozására azonban akkor nem volt idő. Sajnos szükség sem, mivel a politikai közeg utóbb egyre kevésbé tolerálta a nem centralizációs ihletű véleményeket. Azért megjegyzendő: igazságtalan ebben az időszakban éppen ezen az elképzelésen számon kérni a kidolgozottságot, mivel a többihez képest így is a legalaposabb volt. Beleértve az aztán megvalósuló tanácsrendszer megalapozását, amihez az ideológiai magyarázat jószerével elegendő volt. Bár az is beszédes, hogy azt az alapozást elkötelezett államigazgatási jogászok végezték, további társadalomtudományi megalapozásra nem tartottak igényt.

Szakértői javaslatok

c) A települések közötti vonzási viszonyokra épített koncepció³ csak az 1970-es évek közepén bukkant föl újra. Az 1971. évi Országos településhálózat-fejlesztési koncepcióhoz⁴ (OTK) készített, részletesen kidolgozott véleményt már kizárólag Bibó István jegyezte (1975), eredetileg az MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatás-tudományi Szekciója számára⁵.

A tanulmánymeretű részletes koncepciót alkotó vélemény az OTK települési központrendszeréhez és annak vonzáskörzetti típusaihoz⁶ különböző lehetséges közigazgatási szinteket rendel hozzá. Olyanokat, amelyek eltérnek az akkor hatályos területbeosztási kategóriáktól. Ilyenek az országos kerületek (a kiemelt felsőfokú központokhoz rendelve), a nagymegyek (a felsőfokú központokhoz igazítva), a közép-megyek (a részleges felsőfokú központokhoz szabva), a kismegyerendszer (30–40 egység a központok korrekciójával), a városkörnyék vagy nagyjárás (a középfokú központok köré rajzolva). Mindegyiknek elve a köz-

pont és a vonzáskörzete által meghatározott területi egység feltételezett homogenitása. Természetesen a közigazgatási területbeosztás szempontjából ezek nem együtt, hanem afféle kelléktárként, választási lehetőségként merültek fel. Végül is reális szintrendszerekként, új javaslatként egy arányosabb (nagy-)megyerendszer vagy „kismegyerendszer” (kb. 40 egységgel) vagy városkörnyékrendszer (80–110 egységgel) merült föl Bibónál (Bibó 1986, 272–273.). Különösen tanulságos ezzel összefüggésben a lehetséges területi beosztási rendszerek és egységek súlypontjait bemutató összefoglaló táblázata (Bibó 1986, 274.). Ebben az egyes területbeosztási rendszerek súlyponti szerepeit is kiosztja, amelyek tartalmát nyilván közigazgatási és – mai kifejezéssel – közszolgáltatás-szervezési funkciókkal lehetett volna föltölteni.

Tulajdonképpen ez a tanulmány képezi a városmegye-konceptió leginkább kidolgozott területi közigazgatási változatát. Erre korábban nem volt lehetőség. Most azonban az OTK terítékre kerülése jó alkalmat és megfelelő támpontot jelentett ehhez. Igaz, a közigazgatás-fejlesztési környezet, a „helyzet” – különösen Bibó szempontjából – nem volt különösebben éles. A tanácsrendszer szocializmusbeli, harmadik törvényi szabályozására már sor került. Bizonyos feszültségek voltak ugyan a járási és egy akkor esetlegesen kialakítandónak tekintett városkörnyéki szint között. De mindez semmiképpen sem terjedt tovább más érintett egységekre, mint amilyenek a rendszer akkori oszlopait alkotó megyék. Tehát a kifejtett modellképző elemek érvényesítési kísérletének, javaslatának tétje minden szempontból jóval kisebb lehetett csak, mint 1946-ban volt.

A szakmai kérdések taglalását azonban ez a részletes kifejtés és érvelés jobban lehetővé teszi. A közigazgatás-politikai tartalom sem kérdéses – még ha a helyzet nem is volt éles. A javaslat most is konzekvens, társadalom-földrajzi értelemben nagyon koherens, egyben a társadalompolitikai érdeklődésű szakemberek viszonylag tág köre számára feltétlenül ígéretekkel teljes.

Minden demokratikus elkötelezettség elismerése mellett azonban fölmerülhetnek ma is bizonyos kételyek a javaslatok egyszerű operacionalizálhatóságával kapcsolatban. A problémát a fenti gondolatmenetben az előfeltevés okozza, miszerint jó, ha a gazdaság- és társadalom-földrajzi kapcsolatok okszerűen megalapozzák az állami területbeosztás kereteit és határait. Vagyis, hogy „a vonzási viszonyok és a közigazgatás lehatárolása hasonlatos” lehet, és hasonló legyen. Nos, ez az a tétel, ami azóta nem nyert bizonyítást. Jó eljátszani ugyan a gondolatot, amit a közigazgatási földrajz hívei gyakran tesznek. De kimutatták azt is, hogy az érdekviszonyok számtalan, sőt szinte megszámlálhatatlan lehatároláshoz adhatnak igazolást adott körülmények között (Hajdú 2001, 297–300.). Másrészt, a területbeosztásnak sem államtörténeti tradíciói (Csizmadia 1976), sem összehasonlító tapasztalatai nem nagyon támasztják alá ezt a hipotézist. Voltak ugyan és mindig vannak ilyen kísérletek a szerves megoldásokra, de inkább csak sporadikusan és időlegesen sikerül azokból valamit gyakorlattá tenni.

Az adott korszakból, az 1970-es évek elejéről csak példaként fölidézhetjük a Nyugaton akkor divatos metropolisz-igazgatást (Biarez 1997), amely a

nagyvárost és környékét próbálta egységes igazgatási területként kezelni, de utóbb elég rövid életűnek mutatkozott a kísérlet. A nagyvárosnak és agglomerációs térségének egységes igazgatás alá helyezése túl erősnek bizonyult, és sértette a kormányok érdekeit. De példaként hozható ugyanebből az időszakból az Egyesült Királyság 1974. évi nagy önkormányzati reformja⁷, amely jelentős összevonásokat, méretgazdaságos nagy egységeket alakított ki. Ennek azonban nem a vonzási viszonyok, hanem a közszolgáltatás-szervezési kapacitások méretgazdaságos kihasználása volt a kiinduló indoka.

Magyarországon az OTK mindenesetre az 1968. évi gazdasági mechanizmusreform lenyomata volt. A piaci automatizmusok szocializmusbeli beépítését célzó úgynevezett indirekt tervezési rendszert ily módon a területi tervezésben is érvényesíteni akarták. Hogy ennek lehetnek akár igazgatás-szervezési kimenetei, azt területi államigazgatási kutatások is felvetették (Madarász 1971). Az 1971. évi tanács törvény azonban, ha tett is bizonyos elmozdulást a járási rendszer felől a városkörnyéki igazgatás irányába (Hoffman 2009, 115–120.), az csak egy szűkebb értelemben vett hivatali átszervezési folyamat kezdete lehetett.

Utóélet

d) Már Bibó halála után, az 1984. évi városkörnyéki reform kapcsán ismét fölmerült a szakmai előkészítők körében a városmegye-gondolat, de ilyen súlyú átalakításról az állampárti politika hallani sem akart. Mégis, ezúttal azt a körülményt célszerű a tágabb összefüggés érvényével hangsúlyozni, hogy a különböző politikai kurzusok itthon és más országokban is a meghatározott szerves társadalmi kapcsolatokhoz képest más versengő szempontokat általában magasabbra szoktak beárazni.

Az OTK utóélete a szocializmus utolsó szakaszában azonban fölöttébb érdekes volt a településközi vonzási viszonyok, szabályozási rendszerek körében való „továbbfelhasználhatóságát” illetően. A településföldrajz körében ekkor már határozottan megfogalmazták, hogy a gazdasági körzetek, a vonzáskörzetek és a közigazgatási területbeosztás között nem lehet közvetlen megfeleltést tenni (Beluszky 1982), amit empirikus és elméleti kiindulópontok egyaránt alátámasztani látszanak. Politológusok a területi érdekviszonyok eltérő motívumaira hívták föl a figyelmet (Szoboszlai, Wiener 1976). Érdekes módon hasonló következtetésre jutottak a területi egyenlőtlenségeket egészen más alapokon és a pénzügyi forráselosztás oldaláról vizsgáló közgazdászok. Az ő hetvenes évek végén feltárt eredményeik azt mutatták, hogy az igazgatáspolitikai által „kőbe vésett” székhelykijelölések egyoldalúan és előre determinálják a fejlesztési forrásokért folytatott küzdelmek eredményeit (Vági 1982). Az OTK-val tehát az lett a gond, hogy az akkori településközi vonzási viszonyok-

ban megnyilvánuló rendszerképző elveket először is kivetítették a település-fejlesztés országos rendszerére. (Ez mindjárt a rendszer kormányzati elfogadásával, azaz állami szintre emelésével megtörtént.) Majd pedig az indirekt irányítású, és ebben a formájában az 1970-es évek második felében kissé újra bemerevedett elosztási mechanizmusokhoz hozzárendelték a területi tervalkuk kimenetelét. Vagyis, ahová egy települést besoroltak a központok kapcsolat-rendszeri hierarchiájában, az egyben az érintetteknek a jövőbeli fejlesztési lehetőségeit is meghatározta. Márpedig egy-egy beruházás elnyerése, infrastrukturális elérési pont kiépítése determinálta a jövőbeli vonzási viszonyok ke-reteit és erősségének változását. Fordítva pedig, ezek hiánya a fontosság és a lehetőségek elvesztésével, a sorvadással vált egyenértékűvé.

Meglehet, ez az államszocializmus rendszerhibája volt. De egyben intő jel is más társadalmi és politikai berendezkedések számára, amelyek a területi összefüggések tényszerűségét és a lehetőségek kezelése közötti különbségeket elhanyagolnák. Mondható tehát, hogy a bibói logika – a települési központok társadalom-földrajzi viszonyai és a közigazgatási területbeosztás közötti kapcsolat „rövidre zárása” – elméletileg korántsem volt magától értetődő, sőt, erősen vitatható volt, mind az adott kornak már megélt tapasztalatai, mind az utána következő történeti és összehasonlító fejlemények tükrében.

e) A magyarországi rendszerváltás hajnalán a tanácsokat polgári önkormányzati rendszer váltotta föl. Ekkor lehetőség nyílt a korábbi kötöttségektől radikálisan megszabaduló új struktúra kialakítására. Ekkor is fölbukkant a városmegye szakmai alternatívája.

A települések közötti együttműködések ehelyett azonban inkább a nyugat-európai minták alapján modellezték. Annyit lehetett tudni, hogy azokat régóta nem vonzási viszonyokra, hanem a horizontális koordináció különböző formáira alapozzák, amelyek közül ráadásul korántsem mindegyik állami szervezésű. Mellette vagy helyette a koordinációra, a participációra (Gyford 1991), a partnerségre (Breton 1995) jobban építenek. Utóbb mindezek nyomán más irányba fejlődnek majd a fejlett országok helyi-területi igazgatási rendszerei, olyanokba, mint a kormányzás különböző technikái (Goldsmith 2001) vagy a hálózatosság (Marcussen and Torfing 2007) és mindezek összetett ösztönzései. Vagyis a települések térkapcsolatainak modern területi közigazgatási viszonyait nem a centrumok felé ható erők, hanem éppen ellenkezőleg, a szétterjedő kapcsolatok közege jelöli ki.

Miközben az 1990. évi önkormányzati reform inkább ebbe az irányba igyekezett mozogni, és itt fontos eredményeket ért el, új értékeket cövekelt le, ugyanakkor azt a gyengeségét csak nehezen és korlátozottan tudta korrigálni, hogy széles körű önállósággal és feladatellátási kompetenciával felruházott alapegységei nem szívesen léptek egymással együttműködési kapcsolatokba. Márpedig a méretgazdaságosság szempontjából szükséges integrációknak ez lett volna a leginkább kézenfekvő létrehozási módja. Két évtized alatt ugyan különböző eszközökkel törekedtek a kormányok a kooperációk ösztönzésére.

Kiemelendő ezek közül a különböző társulási formák ösztönzése költségvetési és más eszközökkel. A többcélú kistérségi társulások rendszere végül átfedésmentes, a városkörnyékiséghez hasonló tagoltságú struktúrát eredményezett. A 2000-es első évtized közepén a regionális szerveződés elmélyítésének igénye is fölmerült, aminek alsó csatlakozáspontja a kistérségi rendszer lett volna. Mind a kis(város-)térség, mind a régió a térbeli szerves kapcsolatokra figyelemmel volt célba véve. Az összefüggés lehetősége a bibói gondolatokkal és a rendszerváltáskor elvetett változattal ismét fölmerült (Bilecz 2004), azonban a regionalizmus beépítése a területszervezés körébe végül nem kapott elegendő támogatást. A helyettesítő mechanizmusok, amilyenek a közigazgatási hivatalok – utóbb alkotmányellenesnek minősített – regionális összevonása, a területfejlesztési intézményrendszer kialakítása, valamint az Európai Unió regionális forrásai elosztásába való tagállami bekapcsolódás térségi döntési pontjainak kiépítése nem váltak stabil és fenntartható kibontakozási irányokká. Egyik is, másik is csak elindult a szervesebb helyi kapcsolatok feltárása felé, de aztán a kormányzati stratégiák további döntései már megakasztották a megint ígért szervesebb fejlődés útját.

f) Hol tartunk ma? 2011-ben új önkormányzati törvényt fogad el az Országgyűlés. A helyi-területi igazgatás keretei alsó középszinten lényegesen átalakulnak. A városmegye szervezési elvről azonban nem hallani. De úgy tűnik, ugyanerre a sorsra jut az utóbbi két évtizedben hazai vizeken vele konkurálni látszó horizontális koordinációk rendszere is. A tervezetek az önkormányzati és az államigazgatási ügyek közötti nagyobb átcsoportosításokkal számolnak. Az utóbbi körben oly módon, hogy a korábbinál hatékonyabbnak ígért hivatalszervezési (bürokratikus) koordinációt valósítsanak meg.

Területi szinten ennek keretei mindenekelőtt a megyei kormányhivatalok. Az ő területi dekoncentrált, ugyancsak átfogó felelősségű hivatalaik illetékességi körét a járásokban határozzák meg. A járási és a megyei kormányhivatalok bizonyosan kapnak szolgáltatásszervezési feladatokat is, döntően olyanokat, amelyeket az önkormányzati körtől vesznek át. Tartalmi értelemben a korábbi dilemmák tehát egy időre okafogyottá válnak. Nem áll fenn a vonzási kapcsolat kérdése, hiszen az csak az önkormányzati szervezéssel összefüggésben hozható szóba. A székhely-meghatározással és az illetékességi területek elhatárolásával ugyan figyelembe vehetők a térségi kapcsolatok (például közlekedés), de ez adminisztratív döntés lesz. A térségi kapcsolatok összefüggései így mindenképpen kikerülnek a helyi közügyek fogalmi köréből, azt az esélyt hagyva csupán, hogy a bürokratikus koordináció majd „felvilágosultan” érvényesül. Csakhogy a várostérség-kapcsolatok elméleteiről, a Bibókééről is – csakúgy, mint a velük versengő horizontális koordináció sokféle gyakorlati modelljéről – az egyaránt elmondható, hogy mindig is éppen ennek a jótét reménységnek a pozitív kimenetele iránti kételyükre alapították kiútkeresési tervezeteiket, az ahhoz mért, jól-rosszul megvalósított szabályozási mechanizmusokra irányuló javaslatukat is. Az ígéret tehát megint ígéret marad.

Jegyzetek

- 1 Természetesen ez a rendszerezés nem azonos azzal, mintha Bibó Istvánnak mint gondolkodónak vagy politikusnak ilyen mivolta szerint elemeznénk elképzeléseit. Itt csupán egyetlen profilja bemutatásáról és annak egyfajta folyamatszerű változások közegeiben való értelmezéséről lehet szó.
- 2 A koncepció név nélkül jelent meg a Nemzeti Parasztpárt javaslataként. Ugyanerről Erdei jegyezte cikkek láttak még napvilágot napi újságokban.
- 3 A koncepció szakmai (területi statisztikai) kidolgozására I. Bibó, Mattyasovszky 1949
- 4 1007/1971. (III. 16.) Korm. sz. hat. az országos településfejlesztési koncepcióról.
- 5 Életében a véleményt nem publikálta.
- 6 Az átfedésmentes térségi vonzáskörzetek hazai területi tervezési alapulvétele már korábban is megfogalmazott elképzelés volt, I. Perczel 1961.
- 7 A döntések szakpolitikai alapjait a Maud Committee 1965. évi jelentése fektette le.

Irodalom

- Beér J. (1962): *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Beluszky P. (1982): Gazdasági körzetek – vonzáskörzetek – közigazgatás. In: *A helyi-területi közigazgatás*. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 123–151.
- Biarez, S. (1997): Metropolization against metropolitan government. In: Saez, G., Leresche, J-P., Bassaud, M. (eds.): *Metropolitan and Cross Frontier Governance*. L'Harmattan, Paris
- Bibó I. [1944]: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. In: Bibó I. (1986): *Válogatott tanulmányok. I–III. kötet*. Magvető Kiadó, Budapest, I. köt. 271–294.
- Bibó I. [1947]: A magyar közigazgatásról (Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés). In: Bibó I. (1986): *Válogatott tanulmányok. I–III. kötet*. Magvető Kiadó, Budapest, II. köt., 469–484.
- Bibó I., Mattyasovszky J. (1949): Magyarország városhálózatának kiépítése. [Államtudományi Intézet] Budapest, Kézirat
- Bibó I. [1973]: Tanya és urbanizáció. In: Bibó I. (1986): *Válogatott tanulmányok. I–III. kötet*, Magvető Kiadó, Budapest, III. köt., 125–139.
- Bibó I. [1975]: Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi Településhálózat-fejlesztési Koncepció. In: Bibó I. (1986): *Válogatott tanulmányok. I–III. kötet*. Magvető Kiadó, Budapest, III. köt., 141–294.
- Bibó I. (1986): *Válogatott tanulmányok. I–III. kötet*. Magvető Kiadó, Budapest
- Bilecz E. (2004): A regionalizmus-koncepció érvényesítésének politikája. In: Horváth M. T. (szerk.): *A regionális politika közigazgatási feltételei. Variációk az uniós csatlakozás küszöbén*. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest, 35–56.
- Breton, A. (1995): *Competitive Governments: An Economic Theory of Politics and Public Finance*. Cambridge University Press, Cambridge
- Erdei F., Bibó I. (1946): A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. *Szabad Szó*, 48. 153. (1946. júl. 14.), 3–4.
- Erdei F. (1972): *A város és vidéke*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdei F. [1939]: Magyar város. In: *Erdei Ferenc összegyűjtött művei*. Magyar város. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974
- Gyford, J. (1991): *Citizens, Consumers and Councils: Local Government and the Public*. Macmillan, Houndmills
- Goldsmith, M. (2001): Urban Governance. In: Paddison, R. (ed.): *Handbook on Urban Studies*. SAGE, London

- Gyarmati Gy. (1979): Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. Századok, 3., 512–548., benne: Bibó I. [1946]: A magyar közigazgatási történeti háttére, 527–536.
- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus, Budapest
- Hoffman I. (2009): *Önkormányzati közszolgáltatások szervezése és igazgatása. Az elmélet és a gyakorlat tükrében*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest–Pécs
- Kukorelli I. (2011): A közigazgatás alkotmányossága és demokratizmusa (A Bibó–Magyary-vita). In: *A közigazgatás tudományos vizsgálata egykor és ma*. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar 2011. június 9–10-én rendezett konferenciáján elhangzott előadások. Gondolat Kiadó, Budapest
- Madarász T. (1971): *Városigazgatás és urbanizáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Marcussen, M., Torfing, J. (2007): *Democratic Network Governance in Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Perczel K. (1961): A magyarországi regionális tervezés elvi alapjai. *Építéstudományi Közlemények*, 3–42.
- Szoboszlai Gy., Wiener Gy. (1976): A közigazgatás és a területi érdekviszonyok. *Társadalmi Szemle*, 8–9.
- Vági G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

